

การประยุกต์หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าในการวิเคราะห์ และการตีความกฎหมาย Applying the Doctrine of the Buddha in Legal Analysis and Interpretation of the Law

รองศาสตราจารย์ จุฑามาศ นิสารัตน์*

Assoc. Prof. Jutamas Nisararat

บทคัดย่อ

กฎหมายบัญญัติขึ้นมาเพื่อรับใช้มนุษย์ และมนุษย์สร้างศาสนาเพื่อใช้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวในการดำรงชีวิต เช่นเดียวกัน ทั้งศาสนาและกฎหมายมีในสังคมมนุษย์เท่านั้น พุทธศาสนาเป็นทั้งศาสนาและปรัชญา คำสอนของพระพุทธเจ้าจึงเป็นปรัชญาที่สามารถนำมาใช้เป็นหลักและแนวทางในการวิเคราะห์และการตีความกฎหมายซึ่งมีหลายหลักแนวคิด แต่ที่สำคัญซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เช่น ไตรลักษณ์ อริยสัจสี่ โอวาทปาติโมกข์ ปฏิจจสมุปบาท

ไตรลักษณ์ เป็นหลักคำสอนที่สำคัญของพุทธศาสนา นั้นหมายถึงเป็นปกติของทุกสิ่งบนโลกที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เช่นเดียวกับกฎหมาย ย่อมเกิดปัญหา ต้องหาทางแก้ไขปรับปรุงเพื่อให้ปัญหานั้นสิ้นไป

อนิจจัง หมายถึง ทุกสิ่งในโลกย่อมมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่มีอะไรที่แน่นอน คงอยู่ตลอดเวลา กฎหมายก็เช่นเดียวกัน ย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามสังคมที่เปลี่ยนไป กฎหมายย่อมมีประวัติศาสตร์ที่มา มีวิวัฒนาการอยู่เสมอ เป็นพลวัตรของกฎหมาย เรียกว่าเป็นการเคลื่อนไหวตัวของกฎหมาย เมื่อบัญญัติมาแล้ว ย่อมต้องการการเปลี่ยนแปลงปรับปรุง

ทุกข์ (ความเครียดและความขัดแย้ง) หมายถึงความทุกข์ทรมาน ทุกสิ่งเป็นทุกข์ เมื่อกฎหมายเกิดปัญหา เกิดความขัดแย้ง เกิดทุกข์ ที่ต้องตีความหรือต้องมีการวิเคราะห์กฎหมายเพื่อแก้ปัญหาทุกข์ที่เกิดขึ้น

อนัตตา ความไม่มีตัวตน มีความหมายว่า ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีความหมายแห่งความเป็นตัวเป็นตน ไม่มีลักษณะอันใดที่จะทำให้เรายึดถือได้ว่ามันเป็นตัวเรา ของเรา ถ้าเห็นอย่างแจ่มแจ้งชัดเจนถูกต้องแล้วย่อมรู้สึกได้ถึงว่าสิ่งทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน แต่ที่เราไปหลงเห็นว่ามี เป็นตัวเป็นตนนั้น ก็เพราะความไม่รู้อย่างถูกต้องนั่นเอง สำหรับกฎหมาย การตีความและการวิเคราะห์กฎหมายต้องไม่ยึดถือตัวเองเป็นที่ตั้ง

สัจธรรมที่เป็นหลักใหญ่ในพระพุทธศาสนา คือ อริยสัจสี่ ความจริงอันประเสริฐสี่ประการ

* อาจารย์ประจำคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

* Associate Professor, Faculty of Law, Ramkhamhaeng University.

1. **ทุกข์** คือความจริงของความทุกข์ทรมาน ธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ย่อมเกิดทุกข์ เมื่อเกิดปัญหาในการบังคับใช้กฎหมายนั้นคือเกิดทุกข์

2. **สมุทัย** ในทางพระพุทธศาสนา ค้นหาความจริงซึ่งเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ กฎหมายบ้านเมือง มีปัญหาต้องค้นหาสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นในกฎหมายเพื่อหาทางแก้ไข

3. **นิโรธ** หมายถึง การยุติการทุกข์ทรมาน หยุดยั้งความทุกข์ที่เกิดขึ้น เมื่อมีปัญหาในการปรับใช้ตัวบทกฎหมายคือเกิดทุกข์ ก็ต้องหาทางแก้ปัญหายุทธวิธีโดยการใช้ความ หรือแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายให้สาเหตุแห่งปัญหานั้นหมดไป

4. **มรรค** ความจริงของเส้นทางที่ช่วยให้เราหลุดพ้นจากความทุกข์ยาก เป็นหนทางดับทุกข์ แนวทางการแก้ปัญหา (ทุกข์) ของกฎหมายต้องใช้ทฤษฎีกฎหมายประยุกต์

โอวาทปาติโมกข์ เป็นหลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา ศีล สมาธิ ปัญญา การตีความและการวิเคราะห์กฎหมายต้องประกอบด้วย ปัญญา ศีล สมาธิ คำนึงถึงผลที่จะเกิดขึ้นให้เกิดความเที่ยงธรรม

ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักธรรมที่แสดงกฎของธรรมชาติ เป็นจุดกำเนิดของกฎหมายธรรมชาติถึงความ เป็นเหตุเป็นผล และความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน จนเป็นผลให้เกิดทุกข์ และแสดงเหตุที่ทำให้ทุกข์นั้นดับลงไป

การนำหลักธรรมะแม้เพียงบางส่วนของพระพุทธเจ้ามาใช้ในการตีความและการวิเคราะห์กฎหมายก็ จะทำให้การบังคับใช้กฎหมายก่อให้เกิดความชอบธรรม ความเป็นธรรม เป็นไปตามหลักจริยธรรม ทำให้สังคม นั้นเป็นสังคมที่มีคุณธรรม

คำหลัก: พุทธศาสนา การตีความกฎหมาย การวิเคราะห์กฎหมาย

Abstract

The law is meant to serve human. Humans create religion to solve human life. Law is in human society. Religion is also in human society as well. Buddhism is both a religion and a philosophy. The doctrine of the Buddha's philosophy can be applied to Interpretation and analysis of law such as Ti-lakkhana (Three common characteristics of existence). The Four Noble Truths Ovada Patimokha Paticca-samuppada

Ti-lakkhana (Important Doctrines of Buddhism). That means a normal thing of all things on earth happened, set and extinguished. Just like the law, the problems must have a solution. Problems must be solved.

Anicca (impermanent) means things are always changing. Nothing can stand still forever. Laws are the same, social change law change. The law has always evolved in history. That is the dynamics of the law.

Dukkha (stress and conflict) means suffering. All things are of a distressful Dukkha are misery of the law. When the interpretation and analysis of the law was troubled, there was a problem. (Suffering)

Anatta. Nonself means non-existence, means nothing. Everything has no meaning of embodiment. There is no way we can hold that it is ours. If you see clearly right, the feeling of selfless will happen in its entirety. We went to see that embodied because of unknown accurate enough. For legal interpretation and analysis, the law does not place itself on the premises.

The major virtue in Buddhism is the Four Noble Truths. The truths are:

1. Dukkha The truth of suffering. Which are normal incidents of life. The nature of human life is suffering. ...The problem with law enforcement is that it is suffering.

2. Samudaya. The truth of the cause of suffering. Suffering is the cause of problems in the law that need fixing.

3. Nirhodha. The truth of the end of suffering Which means cessation of suffering. The sorrows include extinguishing the cause of suffering. When a problem in law, it must find a way to stop suffering problems.

4. Magga. The truth of the path that frees us from suffering. The path to suffering. The solution to the problem of law (Dukkha) requires applied legal theory.

Ovada Patimokha. The highest goal of Buddhism Sila (moral ethics), Samadhi (concentration) and Panna (wisdom). Interpretation and analysis of the law must be done with wisdom, morality, and concentration

Paticca-samuppada. It is a principle that represents the laws of nature. **The Law of Dependent Origination** is natural law which is the root of cause and the root of effect and Interrelated of the arising and disappearing of suffering.

The principle of Dharma, although only part of the Buddha, is used in Law interpretation and analysis of the law, Moral, Equity, Ethics. Make the society a moral society.

Keywords: Buddhism, Interpretation of the Law, Legal Analysis

บทนำ (Introduction)

กฎหมายบัญญัติขึ้นมาเพื่อรับใช้สังคมมนุษย์ ดูแลจัดความสัมพันธ์ของมนุษย์ในสังคม เช่นเดียวกับ ศาสนา ศาสนามีในสังคมมนุษย์ ช่วยชี้นำ เป็นแนวทางความประพฤติของมนุษย์ ศาสนาพุทธเป็นหลักคำสอนขององค์สัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นปรัชญา ช่วยในการแก้ปัญหาชีวิตมนุษย์ในสังคม กฎหมายมีขั้นตอน และบุคคลที่เกี่ยวข้องอยู่หลายกลุ่ม ต่างความคิด ต่างความเห็น นอกจากนั้นเมื่อสังคมพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปแต่บทบัญญัติกฎหมายอาจยังไม่ได้แก้ไขปรับปรุง หรือแก้ไขแล้วแต่ยังเป็นปัญหา จำเป็นต้องมีการตีความ การวิเคราะห์เพื่อหาทางแก้ไขปัญหา วิธีการหาที่มาของปัญหา สาเหตุ หนทางแก้ไข ที่จะได้รับการยอมรับของสังคม ก่อให้เกิดการยุติปัญหาด้วยความเป็นธรรม เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพาน ได้มีการสังคายนาคำสอนของพระพุทธองค์หลายครั้งซึ่งอาจจะผิดเพี้ยนจากเดิม ผู้เขียนจึงขอนำแต่หลักคำสอนที่สำคัญซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนามาศึกษาเทียบเคียงเท่านั้น

กฎหมายเป็นกติกาของสังคมที่คนในสังคมร่วมกันบัญญัติขึ้น เพื่อใช้บังคับคนในสังคมนั้น แต่ความจริงต้องยอมรับว่า บุคคลคนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการการออกกติกา กับบุคคลคนที่นำกติกาไปบังคับใช้ หรือบุคคลคนที่ถูกกติกานั้นใช้บังคับ อาจเป็นบุคคลที่ต่างกลุ่ม ต่างบุคคลกัน การตีความ การอุดช่องว่างหรือช่องโหว่ที่อาจจะมี หรือความจริงไม่มี จึงขึ้นอยู่กับบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องทั้งหมด การที่จะทำให้งกติกานั้นได้รับการยอมรับจากสังคม ก่อให้เกิดการยุติที่เป็นธรรมกับบุคคลที่ถูกกติกานั้นใช้บังคับ คือ ความเป็นเหตุเป็นผล มีเหตุ มีผล ซึ่งเหตุผลนั้นก็ไม่ต้องไม่ขึ้นกับเฉพาะส่วนบุคคล กลุ่มบุคคลใด เหตุและผลต้องเป็นไปตามปรัชญาของศาสตร์ กฎกติกการอยู่ร่วมกันของสังคม คนในสังคมส่วนใหญ่และคนในสังคมโลกยอมรับกฎหมายเป็นกฎกติกาของคนในสังคม ที่คนในสังคมร่วมกันออก ร่วมกันใช้ และร่วมรับผิดชอบ

คำสอนของศาสนาทุกศาสนาเป็นกติกาที่คนในสังคมทั่วโลกยอมรับ ถือเป็นการปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ดังนั้น วิธีคิด แนวทาง หลักของศาสนาที่คนส่วนใหญ่ในโลกนับถือ ยอมรับ สามารถนำมาเป็นเหตุผลในการวางกฎกติกาของสังคมได้ แต่ในงานเขียนนี้ ผู้เขียนขอยกหลักแนวคิด และหลักธรรมสำคัญบางส่วนของศาสนาพุทธ เป็นหลัก แนวคิด ที่ประกอบด้วยเหตุและผล การพิจารณาถึงเหตุที่เกิด ที่มาของเหตุ ที่มาของปัญหา แนวทางแก้ไขปัญหา ถึงระดับทุกข์ปัญหาที่เกิดขึ้น

กฎหมาย ศาสนา และสังคมมนุษย์มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน มนุษย์บัญญัติกฎหมายบ้านเมือง (Positive Laws) เพื่อควบคุมความประพฤติของมนุษย์ในสังคม ศาสนาก็มีแนวคิด ปรัชญาของศาสนาแต่ละศาสนา ปรัชญาแนวคิดของแต่ละศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ เป็นแนวทางประพฤติปฏิบัติของมนุษย์ในสังคม และเป็นแนวทางแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นใน ชีวิตของมนุษย์ สำหรับกฎหมาย มนุษย์สร้างกฎหมายมาใช้

บังคับมนุษย์ด้วยกัน แต่สังคมมนุษย์พัฒนา เมื่อกฎหมายบัญญัติเป็นลายลักษณ์อักษร วันเวลาเปลี่ยนแปลงไป การนำกฎหมายเรื่องเดียวกันแต่นำมาใช้ต่างเวลา ต่างกรรม ต่างวาระ จึงเกิดปัญหาข้อขัดแย้ง เกิดช่องว่าง หรือช่องโหว่ในกฎหมาย ซึ่งบางครั้งก็อาจไม่มีช่องว่าง แต่ผู้ที่ศึกษาหรือผู้ที่ปรับใช้กฎหมายเห็นว่ากฎหมายมีปัญหา ทางศาสนาถือว่าปัญหาคือทุกข์ กฎหมายจึงต้องมีการตีความและการวิเคราะห์กฎหมายหาสาเหตุของทุกข์ หาเหตุผลและทางแก้ไข

สังคมมนุษย์มีการเปลี่ยนแปลงพัฒนาอยู่ตลอดเวลา กฎหมายจึงต้องเปลี่ยนแปลงไปตามสังคมเพื่อให้เหมาะสมและได้รับการยอมรับในสังคมนั้น ๆ ณ เวลานั้น กฎหมายจึงต้องปรับเปลี่ยนไปตามวิวัฒนาการของสังคมมนุษย์ เมื่อเกิดปัญหาในกฎหมาย การตีความและการวิเคราะห์เพื่อแก้ไข พัฒนากฎหมายให้ถูกต้องตามความมีเหตุผลเสมอ ปัญหาในการบังคับใช้ตัวบทกฎหมาย ในทางพุทธศาสนาเรียกว่าเป็นทุกข์ที่เกิดขึ้นในกฎหมาย เหตุผลเป็นสิ่งสำคัญว่ากฎหมายนั้นมีปัญหาจริงหรือไม่? มีปัญหาอย่างไร? เพราะเหตุใด? และทำไม? เพราะเหตุผลคือวิญญาณของกฎหมาย เป็นแก่นแท้ของกฎหมาย เหตุผลของกฎหมายใดเปลี่ยนแปลงกฎหมายนั้นก็ย่อมเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย (reason is the soul of law; the reason of law is changed, the law changed) ซึ่งเป็นหลักแนวคิดเช่นเดียวปรัชญาศาสนาพุทธ ปัญหาทุกอย่างเกิดขึ้นด้วยเหตุ หนทางที่จะแก้ปัญหาดับทุกข์ ต้องหาสาเหตุแห่งทุกข์

ตัวบทกฎหมายประกอบด้วยสองส่วน คือ ส่วนข้อเท็จจริงและข้อกฎหมาย เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นในการนำกฎหมายไปบังคับใช้ ต้องมีการตีความและการวิเคราะห์กฎหมาย เพื่อหาสาเหตุของปัญหา หาทางแก้ปัญห การหาทางแก้ปัญหานั้นต้องหาเหตุผลในการบัญญัติกฎหมาย เหตุผลในกฎหมายจึงมีความสำคัญ ตัวบทกฎหมายที่บัญญัติมีเหตุผลอย่างไร มีทั้งเหตุผลโดยตรงหรือเหตุผลที่ซ่อนเร้นอยู่ มีวัตถุประสงค์อย่างไร เหตุผลกับกฎหมายเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กันโดยตรง กฎหมายต้องตราขึ้นภายในกรอบของเหตุผล มีเหตุผลรองรับเป็นสำคัญ เหตุผลเป็นหนทางดับปัญหา ซึ่งเป็นสาเหตุแห่งทุกข์

ดังนั้น เมื่อมีข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้น การนำข้อกฎหมายไปใช้บังคับ ต้องตั้งด้วยเหตุด้วยผล ต้องมีการวิเคราะห์กฎหมายอย่างถี่ถ้วน เป็นไปอย่างมีเหตุผลที่ถูกต้องตามหลักแนวคิดทฤษฎี เพื่อให้เกิดความเป็นธรรม ความยุติที่เป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย ข้อเท็จจริงและข้อกฎหมายที่มีความสัมพันธ์กันมีเหตุผลซึ่งกันและกัน เช่น การที่ศาลตีความกฎหมายเพื่อจะวินิจฉัยคดี ข้อเท็จจริงที่ศาลนำมาเป็นเรื่องสำคัญในการตัดสิน (Key Facts) กฎ ศาลตีความข้อกฎหมาย (Laws/Rules/Principles) เพื่อนำมาปรับข้อเท็จจริง เป็นตัวอย่างในศาลสูงสหรัฐ ในคดีระหว่าง Joins v. Stevens (Jason Stevens and his nephew Allen Stevens) Jason Stevens เป็นเพื่อนกับ Mark Joins ทีมเบสบอลด้วยกัน ได้ชวนกันไปตกปลา แต่เมื่อ Mark ตกปลาได้ ก็อวดอ้างว่าตนเป็นนักตกปลาตัวจริงนี่คือลูกผู้ชายที่แท้จริง เหมือนเยาเย้ย Jason และ Allen โกรธ Allen จึงได้ทำร้าย Mark และ Jason ได้ตะโกนให้ Allen ทำร้าย Mark รุนแรงขึ้น โดยตะโกนว่า “Hit him harder! Kick him

Kick him” ศาลเห็นว่าข้อเท็จจริงแม้ Jason ไม่ได้ทำร้ายร่างกาย Mark แต่การตะโกนทำให้เกิดการทำร้ายร่างกายที่รุนแรงขึ้น ศาลจึงพิพากษาให้ Jason ต้องร่วมชดเชยค่าเสียหายในละเมิดให้กับ Mark ด้วย เป็นการที่ศาลพิพากษาโดยอาศัยเหตุผลจากข้อเท็จจริง ตีความเข้าสู่ข้อกฎหมาย หรือปรับใช้กฎหมายกับข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้น¹

เหตุผลเป็นหลักสากล เป็นสิ่งพิสูจน์ที่มาสาเหตุของปัญหา เป็นแนวทางแก้ปัญหาหรือเป็นมรรค เพื่อยุติทุกข์ นิโรธ เหตุผลที่เป็นจริงจะได้รับการยอมรับสามารถดับทุกข์ที่เกิด ท่านศาสตราจารย์ สัญญา ธรรมศักดิ์ ได้กล่าวไว้ในคำนิยมในหนังสือข้อโต้แย้งจากที่ประชุมใหญ่ศาลฎีกา หรือฎีกา 100 ปี ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ เล่ม 2 ของท่านศาสตราจารย์ประภาศน์ อวยชัย ว่า “ผู้มีหน้าที่หรือมีอาชีพในการใช้กฎหมาย คือมีหน้าที่แปลความหมายของกฎหมายมาปรับใช้กับบรรทัดที่พิพาท ตรงนี้แหละที่ศีลธรรมจรรยา ตลอดจนเหตุและผลตามความเป็นจริงจะเข้ามาในจิตของเราให้แปลกฎหมาย และใช้กฎหมายตัดสินชี้ขาดบรรทัดที่ไปด้วย**ความบริสุทธิ์ยุติธรรม** ซึ่งเป็นภาวะธรรม”² เหตุและผลในการตีความ การวิเคราะห์เพื่อปรับบทกฎหมายจึงเป็นเรื่องสำคัญ

ไตรลักษณ์ มีลักษณะ 3 ประการ คือ อนิจจัง โลกทั้งหลายมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา จะมีสภาพที่บีบคั้นกดดันให้เกิดทุกข์ สภาพทั้งหลายตั้งอยู่ได้ไม่นาน มีอนัตตาซึ่งเป็นกฎธรรมดาของสรรพสิ่งทั้งปวง อันได้แก่ อนิจจลักษณะ ลักษณะไม่เที่ยง ซึ่งเป็นธรรมดาของโลภวิสัย ทุกข์ลักษณะ ลักษณะทนอยู่ตลอดไปไม่ได้ ทุกสิ่งไม่สามารถทนอยู่ในสภาพเดิมได้ตลอดไป และอนัตตลักษณะ ลักษณะไม่สามารถบังคับให้ทั้งชีวิตและจิตใจให้ยั่งยืนตลอดไปตามใจปรารถนา³

ไตรลักษณ์ มีลักษณะ 3 ประการ คือ อนิจจัง ทุกข์ อนัตตา

อนิจจัง แปลว่า ไม่เที่ยง สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะการปรุงแต่ง มีลักษณะเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่มีความคงที่ตายตัว มนุษย์ย่อมเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา สังขารย่อม ไม่เที่ยง กฎหมายจึงเป็นสิ่งที่อนิจจัง กฎหมายมีการเคลื่อนตัวตลอดเวลาขณะกฎหมายเกิดขึ้น และมีวิวัฒนาการในสังคมมนุษย์มานาน แต่กฎหมายมิใช่สิ่งสมบูรณ์พร้อมสรรพ ไม่อาจนำมาปรับใช้ได้ทุกที่ทุกเวลา กฎหมายจึงเป็นอนิจจัง กฎหมายจึงต้องการ

¹ William H. Putman, Legal Research, Thomson Delmar Learning, West Legal Studies 5 Maxwell Drive Clifton Park, New York 12065-2911. P37

² สัญญา ธรรมศักดิ์, คำนิยม ข้อโต้แย้งจากที่ประชุมใหญ่ศาลฎีกา หรือฎีกา 100 ปี ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ เล่ม 2 ของศาสตราจารย์ประภาศน์ อวยชัย, 11 กพ 35. ไม่ปรากฏหน้า.

³ วศิน อินทสระ, **หลักธรรมอันเป็นหัวใจพระพุทธศาสนาสำนักพิมพ์ธรรมดา**, พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมตตาพร. 2556, หน้า 49-56.

การตรวจสอบเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ การตีความการวิเคราะห์กฎหมายจึงมีความจำเป็นเพื่อตรวจสอบความมีเหตุมีผลของกฎหมาย

ทุกข์ สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ประเภทสังขาร ลักษณะเป็นทุกข์ เกิดความทุกข์แก่ผู้รู้แจ้งเห็นจริงถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในกฎหมาย ถ้าผู้นั้นมีจิตใจที่เป็นธรรม มีสมาธิ มีปัญญา ไม่เอนเอียง และปราศจากอคติ จะมองเห็นทุกข์ที่เกิดขึ้นกับสังคมส่วนรวม ทั้งผู้ที่ใช้กฎหมายและผลกระทบกับผู้ที่ถูกกฎหมายใช้บังคับ

อนัตตา ความไม่มีตัวตน ไม่มีอะไรน่ายึดมั่น วางจากตัวตน ยึดความคิดเห็นของตัวตนเป็นที่ตั้ง อนัตตาไม่มีตัว ไม่มีตน⁴ การตีความ การวิเคราะห์กฎหมาย ผู้ใช้กฎหมายต้องไม่ยึดถือตัวตนเป็นที่ตั้ง ไม่ยึดถือความเห็นของตนเองเป็นใหญ่ ต้องทำใจเป็นกลาง ต้องมีเหตุมีผลที่ได้รับการยอมรับ ไม่มีอคติ ไม่มีอัตตาของตนในการให้เหตุผล เป็นการแสดงตัวตนของผู้ที่ตีความวิเคราะห์กฎหมาย

ศาสนาพุทธมุ่งสอนที่จะให้มนุษย์หลุดพ้นจากความทุกข์ด้วยตนเอง แนวทางของพระพุทธศาสนาตั้งอยู่บนพื้นฐานของปัญญา เหตุ และผล ศาสนาพุทธจึงเป็นแบบอเทวนิยม⁵

หลักธรรมคำสอนที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ โอวาทปาติโมกข์

โอวาทปาติโมกข์ เป็นหัวใจพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ณ ที่ประชุมพระภิกษุสงฆ์ในวันมาฆบูชา การไม่ทำบาปทั้งปวง ทำความดีให้ถึงพร้อม ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ เป็นการทำให้เกิดสมาธิ เกิดปัญญา ซึ่งถ้าผู้มีอำนาจบังคับใช้กฎหมายมีถึงซึ่ง ศีล สมาธิ ปัญญา ถ้าผู้ตีความกฎหมาย หรือที่แสดงความคิดเห็นวิเคราะห์กฎหมาย หรือเป็นผู้ใช้กฎหมาย ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ ถึงพร้อม ไม่เอนเอียง บังคับใช้กฎหมายในหน้าที่ที่กฎหมายนั้นควรจะเป็น จะสร้างความเป็นธรรม ชักจูงสังคมไปในทางที่ชอบ ที่เป็นธรรม ไม่ก่อให้เกิดบาปต่อตนเอง ต่อผู้อื่นและสังคม

พระพุทธเจ้ายังทรงแสดงเรื่อง**ปฏิจจสมุปบาท** เป็นทฤษฎีว่าด้วยเหตุและผล ซึ่งเป็นความจริงของธรรมชาติ สรรพสิ่งในโลกมีความสัมพันธ์กันในรูปธรรมที่ต่อเนื่องกัน เป็นทั้งเหตุทั้งผลในตัวเอง มนุษย์และโลกธรรมชาติมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เช่นเดียวกับกฎหมายธรรมชาติ (Natural Law) เป็นความสัมพันธ์ของมนุษย์ เป็นหัวใจในการเป็นมนุษย์ ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายความหมายปฏิจจสมุปบาทไว้ว่า เป็นเหตุเรียกว่าปัจจัย เป็นผลเรียกว่า ปฏิจจสมุปปन्नธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผล ปฏิจจสมุปบาทมีองค์

⁴ พุทธทาสภิกขุ, **ธรรม 9 ตาทั้งหมดของพระธรรมที่ต้องรู้เพื่อดับทุกข์**, พิมพ์ครั้งที่ 5, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์ธรรม, 2558, หน้า 127.

⁵ วณิดา ขำเขียว, **ศาสนาสากล (World Religions)**, กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาปรัชญาและศาสนา, คณะมนุษยศาสตร์ มศว. ประสานมิตร, หน้า 178.

ธรรม 12 อย่าง คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ อวิชชา ความไม่รู้ในทางเหตุที่ก่อให้เกิดทุกข์ ถ้าการตีความการวิเคราะห์กฎหมาย โดยมีความรู้ วิชชาเป็นที่ตั้ง ปัญหาย่อมหมดไป ส่วนอวิชชา เป็นสาเหตุแห่งการเกิด “ตัวตน” ของตน อารมณ์ ความไม่รู้ ถ้าไม่เข้าใจสาเหตุแห่งทุกข์ ทุกข์คืออะไร สาเหตุทุกข์ที่แท้จริง ภาวะที่ปราศจากทุกข์เป็นอย่างไร ข้อปฏิบัติที่จะทำให้พ้นทุกข์ ถ้าใช้อารมณ์ความรู้สึก สิ่งที่กระทบกับอายตนะของตน อวิชชาจะเกิด การตีความและการวิเคราะห์กฎหมายถ้ายึดมั่นในอัตตา ของตน ใช้อารมณ์ไม่ตั้งอยู่ด้วยเหตุ ด้วยผลที่ชอบ ก็เป็นที่ตั้งของอวิชชา คิดว่าความเห็นของตนชอบแล้ว ในความเป็นจริงความเห็นนั้นไม่ชอบ

หลักพระพุทธศาสนาที่สำคัญอีกประการคืออริยสัจสี่ ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า คนที่มีความรู้มากมายเพียงใดก็ตาม ถ้าไม่รู้เรื่องอริยสัจสี่ ตามความเป็นจริงแล้วก็ยังเป็นผู้มีอวิชชาอยู่นั่นเอง⁶ ในกฎหมายถ้าไม่สามารถหาสาเหตุที่มีเหตุผลตามหลักทางศาสตร์ที่เป็นหลักวิชา จะเป็นการแปลความ การตีความ หรือการวิเคราะห์กฎหมายก็ตาม อวิชชาจะเกิดเช่นกัน

อริยสัจสี่ ความจริงอันประเสริฐสี่ประการ เป็นธรรมที่สำคัญหมวดหนึ่งของพระพุทธศาสนา 4 ข้อ อริยสัจสี่ ซึ่งเป็นหลักธรรมหรือหลักความจริงแห่งการพ้นทุกข์ การแก้ปัญหาทั้งปวง ซึ่งสามารถนำมาปรับใช้กับการตีความและการวิเคราะห์กฎหมายได้ ได้แก่

1. ทุกข์
2. ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์
3. ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ และ
4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาหรือมรรค ทางแห่งความดับทุกข์⁷

1. ทุกข์ (Suffering) สภาพที่เกิดขึ้น เกิดความขัดแย้ง เกิดสภาวะที่ไม่พึงพอใจสำหรับแนวคิดกฎหมาย คือ ทุกข์ในที่นี่ กฎหมายที่บัญญัติขึ้น เกิดมีปัญหาคือได้เถียงไม่ยอมรับ เกิดสภาวะที่มีความคิดเห็นที่แตกต่างในสังคม ทั้งผู้ที่นำกฎหมายไปใช้บังคับ ผู้ที่ถูกบังคับใช้ และบุคคลอื่น อันเป็นไปตามสภาพธรรมดาที่แท้จริงของของกฎหมายบ้านเมือง กฎหมายตามไม่ทันกับการพัฒนาของสังคมและมนุษย์ในสังคม นอกจากนั้นการตีความกฎหมาย และการวิเคราะห์กฎหมาย ต้องเป็นไปตามหลักแนวคิดทฤษฎี การตีความ

⁶ พระมหาปทีป อภิวิฑูโน (แถวพันธ์), “ศึกษาเปรียบเทียบการอธิบายปฏิจจสมุปบาทตามแนวของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ,” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2550, หน้า 66.

⁷ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, หน้า 1379.

การวิเคราะห์กฎหมาย ในทางเนื้อแท้ต้องเป็นไปตามหน้าที่ เหตุผล เจตนารมณ์ของกฎหมาย และตามหน้าที่ที่กฎหมายควรจะเป็น ตามหลักทฤษฎีการตีความกฎหมาย และทฤษฎีการวิเคราะห์กฎหมาย

ทฤษฎีการตีความกฎหมาย คือ ทฤษฎีกฎหมายบริสุทธิ์ (Pure Theory of Law)

ทฤษฎีการวิเคราะห์กฎหมาย คือ ทฤษฎีกฎหมายประยุกต์ (Applied Theory of Law)

ทฤษฎีกฎหมายบริสุทธิ์ (Pure Theory of Law) ความเห็นของฮันส์ เคลเซิน (Hans Kelsen) พิจารณากฎหมายตามหลักทางวิทยาศาสตร์ กฎหมายเป็นสิ่งที่จัดระเบียบในสังคม ประกอบด้วยรัฐ สิทธิหน้าที่ บุคคล ปรากฎการณ์สังคม กฎหมายเหมือนเทคนิคพิเศษในการจัดระเบียบสังคมมนุษย์ โดยเน้นที่เนื้อหาของกฎหมาย (Contents of law) ใช้ควบคุมความประพฤติของมนุษย์ในสังคมซึ่งไม่แตกต่างจาก ศีลธรรม ศาสนา แต่กฎหมายมีกำลังทางกายภาพบังคับ กฎหมายคือระเบียบความประพฤติของมนุษย์ที่มีลักษณะบังคับ (Law is a coercive order of human behavior) ในแนวคิดนี้ก็คือแนวคิดของนักกฎหมายบ้านเมือง (Positive Law) เช่น จอห์น ออสติน (John Austin)

ทฤษฎีการวิเคราะห์กฎหมาย คือ ทฤษฎีกฎหมายประยุกต์ (Applied Theory of Law) เป็นแนวทางการใช้กฎหมายตามหลักแนวคิดทฤษฎีกฎหมายธรรมชาติ ตามหน้าที่ที่กฎหมายควรจะเป็นเช่น ตามพระราชบัญญัติศาลเยาวชนและครอบครัวและวิธีพิจารณาคดีเยาวชนและครอบครัว พ.ศ. 2553 มาตรา 73 วรรค 2 และวรรค 3 “ในกรณีที่ปรากฏข้อเท็จจริงว่าการกระทำของเด็กหรือเยาวชนมีลักษณะหรือพฤติการณ์ที่อาจเป็นภัยต่อบุคคลอื่นอย่างร้ายแรง หรือมีเหตุสมควรประการอื่น ศาลอาจมีคำสั่งให้ควบคุมเด็กหรือเยาวชนซึ่งต้องหาว่ากระทำความผิดไว้ในสถานพินิจหรือในสถานที่อื่นที่จัดตั้งขึ้นตามกฎหมายและตามที่ศาลเห็นสมควร ถ้าเยาวชนนั้นมีอายุตั้งแต่สิบแปดปีบริบูรณ์ขึ้นไป และมีลักษณะหรือพฤติการณ์ที่อาจเป็นภัยต่อบุคคลอื่น หรือมีอายุเกินยี่สิบปีบริบูรณ์แล้ว ศาลอาจมีคำสั่งให้ควบคุมไว้ในเรือนจำหรือสถานที่อื่น ตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา” ตามทฤษฎีกฎหมายประยุกต์ กฎหมายฉบับนี้ มาตรานี้ เปิดให้ศาลใช้ดุลยพินิจว่าลักษณะ พฤติการณ์อย่างไรที่เป็นภัยต่อผู้อื่นอย่างร้ายแรง และไม่เป็นไปตามกระบวนการยุติธรรม ขัดกับหลักสิทธิพื้นฐานของมนุษย์ ขัดกับนิติวิธีกฎหมายมหาชน ทฤษฎีการลงโทษ การที่ศาลจะตีความวิเคราะห์กฎหมาย ต้องใช้อย่างให้เกิดความเป็นธรรมกับเด็กและเยาวชน

หรือในกรณีที่กฎหมายบัญญัติไว้ชัดเจน แต่ถ้านำมาใช้บังคับตามตัวบทอักษร ตีความตามทฤษฎีกฎหมายบริสุทธิ์ จะเกิดปัญหา หรือกฎหมายมีปัญหา แต่ผู้ใช้กฎหมายกลับมอง ไม่เห็นปัญหา หรือเพิกเฉยต่อปัญหา เกิดอวิชามองไม่เห็นทุกข์ ขาดสมาธิ ปัญญา ศีล ความเป็นธรรมก็จะไม่เกิดขึ้น เช่น ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1309 “เกาะที่เกิดในทะเลสาบ หรือในทางน้ำ หรือในเขตน่าน น้ำของประเทศก็ดี และท้องทางน้ำที่เข่นขึ้นก็ดี เป็นทรัพย์สินของแผ่นดิน” ถ้าตีความกฎหมายตามทฤษฎีกฎหมายบริสุทธิ์ เกาะที่เกิดในทะเลสาบ

ของเอกชนก็เป็นของแผ่นดินของรัฐ ซึ่งไม่เป็นธรรมกับเอกชนเจ้าของผู้ทรงกรรมสิทธิ์ในที่ดินทะเลสาบที่เกิดเกาะ

หลักทฤษฎีกฎหมายประยุกต์ (Applied Theory of Law) พิจารณาจากการนำไปปรับใช้ เพื่อให้เกิดความยุติธรรม ในฐานะที่กฎหมายต้องให้ความยุติที่เป็นธรรม ซึ่งเป็นนามธรรม ทฤษฎีกฎหมายบริสุทธิ์ (The Pure Theory of Law) เป็นทฤษฎีกฎหมายบ้านเมือง ใช้ในการการแปลตีความกฎหมายในกฎหมายทั่ว ๆ ไปทั้งหมด ไม่ใช่เฉพาะที่เป็นคำสั่งคำบังคับเท่านั้น และไม่ใช้เฉพาะกฎหมายภายในของแต่ละประเทศ แต่รวมถึงกฎหมายระหว่างประเทศด้วย⁸ ความเห็นของฮันส์ เคลเซิน (Hans Kelsen) ซึ่งเป็นผู้สร้างทฤษฎีกฎหมายบริสุทธิ์ ยังมีความเห็นบางส่วนที่แตกต่างจากความเห็นของจอห์น ออสติน (John Austin) แม้จะเป็นนักกฎหมายทฤษฎีบริสุทธิ์ (Pure Theory of Law) ด้วยกัน แนวความคิดของฮันส์ เคลเซิน (Hans Kelsen) ได้รับจากแนวความคิดปรัชญาทางวิทยาศาสตร์ของอิมมานูเอล คานต์ (Immanuel Kant) และอัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ (Albert Einstein) กฎหมาย (Law) รัฐ (State) สิทธิหน้าที่ (Right-Duty) ของบุคคล (Person) เป็นปรากฏการณ์ทางสังคม มีความเป็นเหตุเป็นผล เราไม่รู้ว่าอะไรเป็นแก่นแท้ของกฎหมาย หรือสถานะของกฎหมายคืออะไร เหตุผลในทางวิทยาศาสตร์ ไม่ใช่ถามว่ากฎหมาย “คืออะไร” อย่างจอห์น ออสติน แต่ต้องถามว่า “อย่างไร” มองที่กลไกการทำงานของกฎหมายทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งแม้้นักกฎหมายบ้านเมืองและนักกฎหมายธรรมชาติดูไม่เห็นด้วย เพราะความเห็นของเคลเซิน มองกฎหมายทางด้านกายภาพซึ่งเป็นการจัดระเบียบของสังคมมนุษย์ลักษณะบังคับ⁹ ในความคิดเห็นแนวคิดที่เห็นว่ากฎหมายมีกำลังทางกายภาพบังคับกฎหมายจัดระเบียบในสังคมมนุษย์ จึงไม่ต่างจากศาสนา ศีลธรรม ที่มีวัตถุประสงค์ในการควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ แต่ต่างจากกฎหมายตรงที่ศาสนาไม่มีพลังทางกายภาพบังคับ

2. ทุกข์สมุทัย (Origin of Suffering) เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ สำหรับศาสนา คือต้นเหตุที่เกิดขึ้น ความอยาก ความต้องการ ที่เกิดจากอารมณ์มนุษย์ รัก โลภ โกรธ หลง ถ้าการหาสาเหตุเอนเอียง ใช้อารมณ์เข้ามาเกี่ยวข้อง ก็ยังไม่ค้นพบต้นเหตุแห่งการเกิดทุกข์จริง ๆ สำหรับกฎหมายเมื่อมีปัญหาเหมือนมีทุกข์ กฎหมายมีปัญหาในการใช้ เกิดช่องว่าง การโต้แย้ง การแปล การตีความ ที่ขัดแย้งกัน ต้องมีการวิเคราะห์กฎหมายเพื่อหาสาเหตุแห่งทุกข์ ทุกข์สมุทัย แต่ถ้าการตีความ การวิเคราะห์กฎหมายโดยไม่สนใจสาเหตุ หรือไม่ได้ค้นหาสาเหตุแห่งปัญหาอย่างแท้จริง สาเหตุของกฎหมายก็ยังไม่ได้ถูกแก้ไข ในทางพระพุทธศาสนา การจะละจาก

⁸ Hans Kelsen. **Pure Theory of Law**, Translation from the Second (Revised and Enlarged German Edition by Max Knight, University of California Press, Berkeley and Los Angeles: 1967. หน้า 1 ซึ่งความเห็นยังแตกต่างจากความเห็นของ John Austin แม้จะเป็นนักกฎหมายทฤษฎีกฎหมายบริสุทธิ์ด้วยกัน.

⁹ สุรินทร์ ถั่วทอง, “กฎหมายปริทรรศน์, ฮันส์ เคลเซิน และทฤษฎีบริสุทธิ์แห่งกฎหมาย,” วารสารอัยการ 2, 14 (กุมภาพันธ์ 2522): 70-76.

ค้นหาทั้งมวลได้ต้องทำให้หลุดพ้น พิจารณาทุกสิ่งทุกอย่างด้วยปัญญา จิตไม่ติดยึดอยู่ในอำนาจทั้งหลายทั้งปวง มีสติ มีปัญญาไม่ไปเกี่ยวข้องกับอำนาจของตัณหา¹⁰ ในทางกฎหมาย การตีความ การวิเคราะห์กฎหมาย ต้องตั้งด้วย สติ ไม่ติดยึด ด้วยอารมณ์ ตัณหา ถ้าการใช้กฎหมายอาศัยเหตุผลของตนเอง ความเป็นธรรมจะไม่เกิด เพราะยังไม่เห็นทุกข์ หรือสาเหตุแห่งทุกข์ ปัญญาจึงยังไม่เกิด

3. ทุกขนิโรธ เพื่อจะแก้ไขหาทางดับทุกข์ เป็นจุดหมายสูงสุดในทางศาสนาพุทธ ในทางกฎหมาย การตีความการวิเคราะห์กฎหมาย ถ้าค้นคว้าหาสาเหตุของปัญหาในกฎหมายอย่างแท้จริงที่กฎหมายควรจะเป็น ไม่เฉพาะทางกายภาพ คำสั่งคำบังคับ แต่มองถึงสาเหตุถึง ผู้ถูกบังคับใช้กฎหมาย มองผลของกฎหมาย ไม่ใช่เฉพาะทางบ้านเมือง แต่รวมถึงศีลธรรม (Moral) จริยธรรม (Ethics) สิทธิพื้นฐาน สัญญาประชาคม ความเป็นมนุษย์ของทุกผู้ทุกนาม ทุกขนิโรธพัฒนาปรับปรุงกฎหมาย เป็นมรรคผล กฎหมายเป็นสิ่งสำคัญ เพราะสังคมมนุษย์ผันแปร พัฒนา ปรับเปลี่ยน อยู่ตลอดเวลา ส่วนผู้ที่ออกกฎหมาย ผู้มีอำนาจหน้าที่นำกฎหมายไปปรับใช้ ก็เปลี่ยนไปเรื่อย ๆ ผู้ที่มีหน้าที่บัญญัติกฎหมาย ผู้ที่มีอำนาจหน้าที่นำกฎหมายไปบังคับใช้ ต้องปรับตัวตามการผันแปรเปลี่ยนแปลงของสังคม แต่ตัวบทกฎหมายบัญญัติเป็นกฎหมายบ้านเมือง (Positive law) บัญญัติออกมาเป็นตัวอักษรแล้ว การจะได้รับความเชื่อถือยอมรับของสังคม และผู้ที่ถูกกฎหมายบังคับใช้ ยอมรับปฏิบัติตาม เหตุผลข้ออ้างเป็นสิ่งสำคัญ

4. มรรค หรือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (The Path leading to the cessation of suffering) เป็นหนทางหลุดพ้นจากปัญหา เห็นแจ้งในทางแก้ไขปัญหา เมื่อรู้แจ้งปัญหา สาเหตุของปัญหา หาเหตุผลหนทางที่จะแก้ไขปัญหาได้ แสดงความเห็นที่ชอบ ที่สุจริต เมื่อมีปัญหาทุกขในกฎหมายที่ต้องการความคิดเห็น เพื่อเปลี่ยนแปลง แก้ไข บัญญัติกฎหมาย มรรคเป็นหนทางในการที่จะทำให้พ้นทุกข์ แสดงความคิดเห็นโดยมีเหตุผลที่ชอบ

เพลโต (Plato) เป็นนักปราชญ์กล่าวว่า มนุษย์ประกอบขึ้นด้วยกายและวิญญาณ ควบคุมพฤติกรรม การเคลื่อนไหว ควบคุมชีวิตของมนุษย์ วิญญาณมี 2 ประเภท วิญญาณแห่งเหตุผล (Rational soul) กับ วิญญาณที่ไร้เหตุผล (Irrational soul) วิญญาณอย่างมีเหตุผลจะเป็นอมตะ วิญญาณอย่างไร้เหตุผลจะไม่ใช่เป็นอมตะเกิดดับไปพร้อมร่างกาย วิญญาณฝ่ายสูง หรือวิญญาณแห่งเจตนารมณ์ (spirited soul) อริสโตเติล (Aristotle) เป็นศิษย์ของเพลโต (Plato) นำความคิดในทางตรรกศาสตร์มาใช้ในการแสวงหาความรู้ วางกฎเกณฑ์การใช้เหตุผลในการแสวงหาความจริง ในทางนิติศาสตร์ ได้นำวิธีวินิจฉัย วิเคราะห์แบบการอนุมาน (นिरनय) (Deductive Method) ของอริสโตเติล วิธีอุปมาน (อุปนัย) (Inductive Method) การหาเหตุผลแบบ

¹⁰ วนิตา ขำเขียว, เรื่องเดิม, หน้า 183.

(Inductive Reasoning) ของฟรานซิส เบคอน (Francis Bacon) มาใช้ในการหาเหตุผลคำตอบทางนิติศาสตร์ เช่นเดียวกับพุทธศาสนา หลักอภิปัจจยตา

หลักอภิปัจจยตา คือ เพราะมีสิ่งนี้เป็นเหตุปัจจัยสิ่งนี้จึงมี ปัจจัยทำให้เกิดผล เหตุ ปัจจัย กำหนดความเป็นไปของทุกอย่าง และทำลายได้ทุกอย่าง ผลทุกอย่างย่อมเกิดมาจากเหตุปัจจัยเป็นไปไม่ได้ที่จะมีสิ่งเกิดจากความว่างเปล่า¹¹

เมื่อการแสดงความคิดเห็น การตีความ การวิเคราะห์ ของนักวิชาการในปัญหาของกฎหมาย ต้องมีเหตุผลและเหตุผลนั้นต้องชอบ เป็นไปตามหลักแนวคิดทฤษฎีที่ถูกต้อง วิธีคิดหาเหตุผลต้องเป็นวิธีที่สังคมยอมรับ นิติศาสตร์จึงเป็นศาสตร์ที่ส่วนหนึ่งเป็นวิทยาศาสตร์ ต้องพิสูจน์ด้วยเหตุ ด้วยผล เหตุผลที่นำมากล่าวอ้างต้องสอดคล้องกับหน้าที่และจิตวิญญาณของกฎหมาย การหาเหตุผลมาแก้ปัญหาจึงต้องหาสาเหตุแห่งทุกข์ (ทุกข์สมุทัย) สาเหตุของปัญหาคือสาเหตุแห่งทุกข์ในกฎหมาย เพื่อหาวิธีการแก้ไขปัญหาให้เกิดทุกข์นิโรธ เพื่อดับทุกข์ปัญหาได้ถูกต้อง หนทางแห่งการดับทุกข์ตามแนวทางพระพุทธศาสนา ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาหรือมรรค ทางแห่งความดับทุกข์ในกฎหมายต้องใช้หลักทางพระพุทธศาสนา หลักนิติวิธีของกฎหมายและวิธีคิดโดยตั้งหลักด้วยเหตุด้วยผล วิเคราะห์ ตีความกฎหมาย โดยใช้ทั้งข้อเท็จและข้อจริง ตั้งอยู่ด้วยการรับฟังในสิ่งที่ถ่องแท้ มิใช่แต่เพียงความเห็นส่วนตัว เป็นอัตตาของตนเอง ทำให้บริสุทธิ์ไม่เอนเอียง ตีความ วิเคราะห์กฎหมายด้วยใจเป็นกลาง โอวาทปาฏิโมกข์เป็นหลักหนึ่งในคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า การวิเคราะห์ การตีความกฎหมาย ต้องทำด้วยความระมัดระวังตั้งด้วยเหตุผลที่เป็นธรรม ทำด้วยจิตใจที่อิสระปราศจากสิ่งเศร้าหมอง ปราศจากจากอำนาจครอบงำของสิ่งที่บังแล้ว จิตจะเป็นอิสระ ถ้าจิตยังไม่เป็นอิสระจะเป็นจิตใจที่สะอาดบริสุทธิ์ไปไม่ได้ เต็มไปด้วย รัก โลภ โกรธ หรือหลงชัง อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว การตีความการวิเคราะห์ก็ไม่บริสุทธิ์ มีอธรรมครอบงำ

กฎหมายช่วยให้พัฒนาอารยธรรมของสังคมมนุษย์ ช่วยมนุษย์พัฒนาตนเอง ทำให้มนุษย์ทุกคนมีคุณค่า มีศักดิ์ศรีในตนเอง มีความเสมอภาคเท่าเทียมกันในสังคม มีสิทธิเสรีภาพตามกฎหมายและพัฒนาการทางสังคมของมนุษย์ทำให้มนุษย์ในสังคมเจริญขึ้น สังคมส่วนรวมก็จะพัฒนาในทิศทางที่ดีขึ้น ประชาชนทุกคนในสังคมก็มีความสุข กฎหมายจึงต้องผดุงไว้ซึ่งความยุติธรรมในสังคม มีเหตุมีผล และมีความเที่ยงธรรม การค้นหาเหตุผลของกฎหมายจึงเป็นสิ่งที่สำคัญในการแสวงหาความจริง กฎหมายที่ดีต้องทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ในสังคมให้ดีที่สุด มากที่สุด ปกป้องผลประโยชน์ของมนุษย์ในสังคม ผลประโยชน์ของปัจเจกชน วิธีการทำหน้าที่ของกฎหมาย คือ นิติวิธี เป็นการแปล การตีความ วิเคราะห์กฎหมาย เพื่อนำกฎหมายมาใช้ให้มี

¹¹ สุวัฒน์ จันทระจันจ, ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ 1, กรุงเทพมหานคร: 2540, หน้า 57.

ประสิทธิภาพ จึงไม่ใช่อาศัยเหตุผลส่วนบุคคล ในทางสังคมวิทยา ตรรกวิทยา เป็นศาสตร์ที่อาจนำมาใช้ในการวิเคราะห์ ทัศนคติ ความเปลี่ยนแปลง

การนำตรรกวิทยามาใช้ เป็นศาสตร์ว่าด้วยเหตุและผลที่ได้จากสามัญสำนึกขั้นพื้นฐานของมนุษย์ ซึ่งขึ้นอยู่กับภาษาที่ผู้พูดหรือผู้ที่แสดงออกทางภาษาสามารถโน้มน้าวให้ผู้ฟังคล้อยตามได้ เป็นการชักจูงใจ การใช้เหตุผลในการวิเคราะห์ทำให้ “คิดเป็น” และ “มีวิจารณ์ญาณ” สามารถแยกแยะได้ว่าการอ้างเหตุผลใดน่าเชื่อถือ แบบใดไม่น่าเชื่อถือ เหตุผลของกฎหมายซึ่งนอกจากจะเป็นไปตามตรรกวิทยาจึงเป็นวิธีคิดในการตีความการวิเคราะห์กฎหมาย ส่วนเหตุผลของกฎหมายที่กล่าวอ้างยังขึ้นอยู่กับปรัชญา หลักการและทฤษฎีของการประยุกต์ใช้กฎหมาย ทำให้การตีความการวิเคราะห์กฎหมายเป็นไปตามเหตุผลธรรมชาติ มีความยุติธรรมและเกิดความเป็นธรรมขึ้นในสังคมที่นำกฎหมายนั้นมาบังคับใช้

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) กล่าวถึงเรื่องพฤติกรรมจะถึงภาวะแห่งคุณภาพเมื่อจิตใจและปัญญามาประสานอย่างสมดุล ว่า “กฎมี 2 ชั้น คือกฎธรรมชาติ กับกฎมนุษย์ กฎธรรมชาติซึ่งเป็นความจริงที่แท้ที่มีอยู่ของมันตามธรรมดานั้น เราต้องรู้และรู้ให้ชัดทั่วตลอด เพราะถ้าไม่รู้เราก็กวาด กฎไม่ผิด แต่เราพลาดเอง ส่วนกฎมนุษย์ที่สร้างขึ้นมานั้น เมื่อมนุษย์สร้างเองก็มีทางผิดพลาด กลายเป็นกฎที่ผิด เพราะฉะนั้นการที่จะเอากฎหมายเป็นเกณฑ์ ก็จะต้องคอยตรวจสอบกฎหมายตลอดเวลาด้วย โดยเฉพาะต้องดูว่ามันสอดคล้องกับความเป็นจริงของกฎธรรมชาติหรือเปล่าเพื่อให้บรรลุจุดหมายที่เป็นธรรม”¹²

เหตุผลเป็นวิญญานของกฎหมาย การบัญญัติกฎหมาย การต่อสู้คดี และการวินิจฉัยกฎหมาย ถ้ากฎหมายบัญญัติขึ้นโดยไร้เหตุผล กฎหมายนั้นย่อมไร้ค่า การวินิจฉัยคดีโดย ไร้เหตุผลย่อมทำลายหลักความยุติธรรมและได้รับการตำหนิตายจากปวงชน¹³

เหตุผลในการใช้กฎหมาย กฎหมายโรมันแต่เดิมมาจากจารีตประเพณีที่ตกทอดกันมา แต่ต่อมาได้มีการรวบรวมไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เรียกว่ากฎหมายสิบสองโต๊ะ เมื่อปรับใช้นานเข้าก็เกิดปัญหาที่ต่างมองเห็นว่าไม่เกิดความเป็นธรรมในสังคม เพราะศาลตีความตามตัวอักษรอย่างเคร่งครัด ตามอักษรกฎหมายที่มีอยู่เท่านั้น แต่ต้องคำนึงผลแห่งความเป็นธรรม ความชอบด้วยเหตุผล กฎหมายต้องสร้างความยุติธรรม การตีความที่ไม่ก่อให้เกิดความยุติธรรมที่ไม่เป็นไปตามเหตุและผล ดังนั้น เมื่อกฎหมายไม่ยุติธรรมอย่างที่ควรเป็น ไม่ถูกต้อง จึงต้องแก้ไขให้เกิดความเป็นธรรม แต่จากแนวความคิดของโรมันซึ่งยึดมั่นในจารีตประเพณี ได้

¹² พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **นิติศาสตร์แนวพุทธ**, โครงการพัฒนาระบบกฎหมายไทย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยและมูลนิธิสถาบันกฎหมายอาญา, พิมพ์เป็นธรรมทาน สิงหาคม 2542, หน้า 99.

¹³ วิชา มหาคุณ, **การใช้เหตุผลในทางกฎหมาย**, พิมพ์ครั้งที่ 6, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปีที่พิมพ์ : ต.ค. 57 หน้า 4-5.

พยายามนำเอาเหตุผลหลักความเป็นธรรมเข้ามาเพิ่มเติม ซึ่งเป็นวิธีการพัฒนากฎหมายวิธีหนึ่ง การนำกฎหมายมาปรับใช้จึงมิใช่แต่พิจารณาแปลความตามตัวบทกฎหมายให้สอดคล้องกับความมุ่งหมายของกฎหมายเท่านั้น แต่ต้องเป็นการตีความที่ชอบด้วยเหตุผล และพิจารณาถึงเหตุผลที่กฎหมายนั้นควรจะเป็น¹⁴ ศาสตราจารย์เรเฟลด์ (Prof. Bernhard Rehfeld) ได้กล่าวว่า "รากเหง้าของกฎหมาย การเกิดขึ้นของ- ขบวนการนิติบัญญัติ หมายความว่า ในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาตินั้น มนุษย์ได้ค้นพบศิลปะในการที่จะก่อให้เกิดความเป็นธรรมและอธรรม โดยนำมือมนุษย์เอง มนุษย์เป็นผู้ใช้และเป็นผู้ปฏิบัติตามกฎหมายเท่านั้น การค้นพบกระบวนการนิติบัญญัติ เป็นการค้นพบที่มีผลร้ายแรงที่สุดยิ่งกว่าการค้นพบไฟหรือดินปืนเสียอีก เพราะการค้นพบนี้หมายถึงเป็นการมอบชะตากรรมของมนุษยชาติให้ไว้ในอุ้งมือมนุษย์"¹⁵ แต่เมื่อบัญญัติเป็นกฎหมายแล้วยังจะทำให้กฎหมายนั้นเลวร้ายยิ่งขึ้นไปอีก ถ้าผู้มีอำนาจบังคับใช้กฎหมายและตีความกฎหมายโดยอาศัยตามความคิดของผู้มีอำนาจ วิเคราะห์กฎหมายอย่างไม่มีเหตุผล อาศัยจากความรู้สึกนึกคิดโดยไม่คำนึงถึงหลักเหตุผลที่แท้จริงและถูกต้อง ยิ่งเป็นการยืนยันสนับสนุนผู้ที่มีอำนาจบังคับใช้กฎหมาย บังคับใช้โดยขาดความเป็นธรรม

ธรรม แปลว่าหลักการ มี 2 อย่าง คือหลักการแห่งความเป็นจริงที่มีอยู่ในธรรมชาติ และหลักการที่มนุษย์ผู้มีปัญญานำเอาความรู้ในความจริงนั้นมาจัดตั้งวางเป็นแบบแผนในสังคมมนุษย์ จนกระทั่งเป็นกติกาสังคมที่มนุษย์ต้องยึดถือ¹⁶ ความจริงที่มีอยู่ในธรรมชาติ คือ หลักกฎหมายธรรมชาติ เป็นศีลธรรม เหตุผลที่ดำรงไว้ซึ่งความยุติธรรมในสังคม การบัญญัติกฎหมายและการใช้กฎหมายจึงต้องประกอบด้วยเหตุผลเป็นไปตามศีลธรรมและจริยธรรม ตามกฎหมายธรรมชาติ ถ้าผู้บัญญัติกฎหมายและผู้บังคับใช้กฎหมายไม่คำนึงถึงเหตุผลความยุติธรรม ความเหมาะสม ศีลธรรม จริยธรรม ความเท่าเทียม ความเสมอภาค หลักปรัชญาในกฎหมายธรรมชาติ จึงเป็นการแบ่งแยกตัวเนื้อมากฎหมายออกจากความชอบธรรมและวิญญาณของกฎหมายเสมือนกฎหมายนั้นเป็นกระบอกปืนคอยจี้บังคับให้บุคคลกระทำตามโดยไม่บังอาจ ขัดขึ้นแม้ไม่เต็มใจ เหตุในการตีความและเหตุผลในการวิเคราะห์กฎหมาย ควรเป็นไปในทิศทางใด ทำไมกฎหมายถึงต้องมีการตีความและมีการวิเคราะห์กฎหมาย

การตีความกฎหมายในกรณีที่ถ้อยคำที่ใช้ในกฎหมายลายลักษณ์อักษรขัดแย้งอยู่แล้วย่อมไม่มีปัญหาเกี่ยวกับการตีความกฎหมาย แต่ในกรณีที่ความหมายของถ้อยคำลายลักษณ์อักษรไม่แน่นอนก็ดี เคลือบคลุมก็

¹⁴ จุฑามาศ นิสารัตน์, เอกสารประกอบคำบรรยายทฤษฎีเอกชน ชุดที่ 2, กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, หน้า 1.

¹⁵ ปรีดี เกษมทรัพย์, เอกสารคำสอนนิติปรัชญา, กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป., หน้า 355-356.

¹⁶ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), เรื่องเดิม, หน้า 5.

ดี อาจมีกรณีพิพาทในปัญหาเกี่ยวกับการตีความ ในระบบกฎหมายอังกฤษ นั้น คำว่า “ตีความ” มีศัพท์กฎหมายใช้อยู่ 2 คำคือ interpretation กับคำว่า construction โดยคำว่า interpretation มีความหมายแต่เพียงการให้ความหมายธรรมดาของถ้อยคำที่ใช้ในกฎหมายว่ามีประการใด ส่วนคำ construction นั้นใช้ในการแปลความหมายของถ้อยคำที่ใช้ในกฎหมายลายลักษณ์อักษร ซึ่งไม่แน่นอนหรือเคลือบคลุมว่ามีผลในกฎหมายอย่างไร แต่ทั้งสองอย่างก็ไม่สามารถแยกกันได้โดยเด็ดขาด¹⁷ ซึ่งเหมือนกับการตีความและการวิเคราะห์กฎหมาย ต้องใช้เหตุผลที่เป็นธรรมเพื่อปรับใช้กฎหมายหรือแก้ไขปรับปรุงกฎหมายให้เกิดความยุติธรรม เพราะความยุติธรรมเป็นวิญญาณของกฎหมายและความเป็นจริง แม้ชัดเจนอยู่แล้ว แต่การนำกฎหมายนั้นมาบังคับใช้ ขึ้นอยู่กับดุลยพินิจของผู้มีอำนาจ ในการนำกฎหมายนั้นมาปรับกับข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้น เพราะในตัวบทกฎหมายอาจมีทั้งข้อเท็จจริง ข้อจริง และข้อกฎหมาย เหตุผลที่ใช้ในการปรับข้อกฎหมายเข้าสู่ข้อเท็จจริง จึงเป็นเหตุผลที่ผู้มีอำนาจในการบังคับใช้ ที่จะใช้ดุลยพินิจได้ การตีความกฎหมายก็จะกลายเป็นการแปลกฎหมายบังคับแก่กรณี ตามความเห็นของผู้ใช้กฎหมายว่ามีเหตุผลเพียงพอและถูกต้อง แต่ไม่ใช่เหตุผลที่จะก่อให้เกิดการยุติข้อพิพาทที่เป็นธรรมมีเหตุผลและได้รับการยอมรับ การตีความกฎหมายและการวิเคราะห์กฎหมาย จะมีแนวคิดอย่างไรที่จะนำคำสอนของพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ เพื่อให้การตีความการวิเคราะห์กฎหมายของผู้ที่มีอำนาจบัญญัติกฎหมายบังคับใช้เพื่อให้กฎหมายเป็นไปในทางให้เกิดธรรม ตามหลักกฎหมายธรรมชาติ มิใช่ก่อให้เกิดธรรมขึ้นในสังคม การนำกฎหมายมาใช้บังคับจึงต้องมีสมามิมองเห็นปัญหากฎหมายอย่างแท้จริง ปัญญาจึงเกิด และการบังคับใช้ก็จะก่อให้เกิดศีล (ศีล สมามิ ปัญญา)

ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า “สิ่งทั้งหลายเหล่านี้ โดยที่แท้จริงแล้วเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่น่าเอา ไม่น่าเป็น” แต่เมื่อคนเรายังตัดไม่ได้ ยังละไม่ได้ ยังมีกิเลสอยู่ ยังจะต้อง เข้าไปเกี่ยวข้องอยู่ ก็ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยความรู้สึกที่รอบรู้ ที่เรียกว่าปัญญานั้นเอง การกระทำของเราจะไม่ตกหล่มของกิเลสตัณหา ทำไปด้วย “ความลืมนตา” ทำด้วยสติปัญญา จึงไม่มีความทุกข์ตั้งแต่เบื้องต้นจนปลาย¹⁸

ศาสนาพุทธเป็นศาสนาอเทวนิยม ไม่ได้ยึดพระพุทธเจ้าเป็นพระเจ้า เป็นศาสนาที่ยึดคำสอนของพระพุทธองค์ที่ทรงค้นพบเป็นสำคัญ ทุกสิ่งทุกอย่างมีเกิดมีดับ มีเหตุก็ต้องมีสาเหตุที่มา และต้องหาแนวทางแก้ไข ด้วยเหตุด้วยผล เคารพเชื่อในปัญญาของมนุษย์ ศักยภาพของมนุษย์ มนุษย์สามารถแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง คำสอนขององค์สัมมาสัมมาพุทธเจ้าเป็นสังฆธรรม มีเหตุมีผล เป็นไปตามกฎธรรมชาติ (Natural Rule) เช่นเดียวกับหลักแนวคิดทฤษฎีของกฎหมายธรรมชาติ (Natural Law) เป็นทฤษฎีที่สำคัญของการยอมรับสิทธิของมนุษย์ทุกคน สิทธิพื้นฐานของมนุษย์ เคารพความเป็นมนุษย์ ศาสนาพุทธมีจุดมุ่งหมายให้มนุษย์หลุดพ้น

¹⁷ ธาณินทร์ กรัยวิเชียร และวิชา มหาคุณ, การตีความกฎหมาย, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521, หน้า 6.

¹⁸ พุทธทาสภิกขุ, เรื่องเดิม, หน้า 141.

จากความทุกข์ทั้งมวลด้วยปัญญา ให้รู้เท่าทันทุกข์ที่เกิดขึ้น หาสาเหตุ หาทางแก้ไขดับทุกข์ด้วยตนเอง ถ้านำหลักคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาปรับใช้กับตีความกฎหมาย การวิเคราะห์กฎหมาย ไม่ยึดติดกับบุคคล แม้ที่หาสาเหตุเป็นไปด้วยเหตุและผล ไม่มีอคติ การตีความ การวิเคราะห์กฎหมายก็จะเป็นที่ยอมรับ ก่อให้เกิดความยุติธรรมขึ้นในสังคม

แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง (Concept and Theory)

ทฤษฎีกฎหมายบริสุทธิ์ (Pure Theory of Law) ทฤษฎีกฎหมายประยุกต์ (Applied Theory of Law) ทฤษฎีกฎหมายธรรมชาติ (Natural Law) หลักคำสอนของพระพุทธเจ้า หลักแนวคิดตรรกวิทยา

กรอบในการวิเคราะห์ (Analysis Framework)

วิเคราะห์หลักคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาเป็นแนวทางในการตีความและการวิเคราะห์กฎหมาย

ผลการวิเคราะห์ (Result)

ผลจากการศึกษาวิเคราะห์ถึงวิธีการที่จะนำหลักคำสอนที่สำคัญซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา กับตรรกวิทยา และสังคมศาสตร์ มาปรับใช้เพื่อเป็นแนวทางในการตีความและการวิเคราะห์กฎหมาย จะทำให้การบังคับใช้กฎหมายเกิดความยุติธรรม ทำให้กฎหมายได้รับการยอมรับปฏิบัติตาม

บทสรุป (Conclusion)

คำสั่งสอนซึ่งเป็นแก่นของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นหลักธรรมในการดำรงชีวิต เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ สามารถนำมาปรับใช้ในการบังคับใช้เป็นหลักแนวคิด วิธีการในการตีความกฎหมาย การวิเคราะห์กฎหมาย สำหรับผู้ที่เกี่ยวข้องในกระบวนการออกกฎหมาย การนำกฎหมายไปใช้บังคับ และผู้ที่ถูกบังคับใช้ รวมถึงผู้ที่แสดงความคิดเห็นในกฎหมาย จะทำให้กฎหมายนั้นมีเหตุ มีผลที่ก่อให้เกิดความเป็นธรรม การอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีความสุข

ข้อเสนอแนะ (Recommendation)

สังคมมีการพัฒนาอยู่ตลอดเวลา กระบวนการบัญญัติกฎหมาย การนำกฎหมายไปใช้บังคับ ย่อมมีปัญหาเกิดขึ้น เพราะกฎหมายต้องพัฒนาไปตามสังคม เพื่อให้เกิดความเป็นธรรม ความเหมาะสมกับสังคมในเวลานั้น การนำหลักคำสอนโอวาทปาติโมกข์ ที่สำคัญขององค์สัมมาสัมพุทธเจ้ามาประยุกต์ใช้ ไม่ว่า อริยสัจสี่

ไตรลักษณ์ ทุกสิ่งทุกอย่างปกติในโลกต้องมีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป กฎหมายเมื่อเกิดปัญหาทุกข์ ต้องมีทางแก้ไขเสมอเพื่อให้ปัญหาทุกข์นั้นดับไปด้วยความเป็นธรรมตามกฎหมายตามกฎธรรมชาติปฎิเสธสมมุติ เพราะทุกสิ่งเป็นอนิจจังไม่เว้นแม้กระทั่งกฎหมาย การตีความและการวิเคราะห์กฎหมายต้องมีใจที่เป็นกลาง มีเหตุและผลที่มีความเป็นธรรม ปราศจากอคติตา เป็นหลักในการตีความและการวิเคราะห์กฎหมาย จะก่อให้เกิดการยอมรับของทุกส่วนในสังคม เป็นการยุติปัญหาด้วยความยุติที่เป็นธรรม ซึ่งเป็นวิญญูณของกฎหมายทุกฉบับ

บรรณานุกรม (Bibliography)

ภาษาไทย

จุฑามาศ นิสารัตน์. (2550). เอกสารประกอบคำบรรยายทฤษฎีเอกชน ชุดที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

ธานินทร์ กรัยวิเชียร และวิชา มหาคุณ. (2521). การตีความกฎหมาย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปรีดี เกษมทรัพย์. (2531). คำสอนชั้นปริญญาตรี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ นิติปรัชญา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มิตรนราการพิมพ์.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2542). นิติศาสตร์แนวพุทธ, โครงการพัฒนาระบบกฎหมายไทย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยและมูลนิธิสถาบันกฎหมายอาญา พิมพ์เป็นธรรมทาน สิงหาคม.

พระมหาปทีป อภิวิฑูโน (แถวพันธ์). (2550) “ศึกษาเปรียบเทียบการอธิบายปฏิจลสมุปบาทตามแนวของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.

พุทธทาสภิกขุ. (2558). ธรรม 9 ตาทั้งหมดของพระธรรมที่ต้องรู้เพื่อดับทุกข์. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์ธรรม.

วนิดา ขำเขียว. (2546). ศาสนาสากล (Worde Religions). กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มศว. ประสานมิตร.

วสิน อินทสระ. (2556). หลักธรรมอันเป็นหัวใจพระพุทธศาสนาสำนักพิมพ์ธรรมดา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เม็ดทราย.

วิชา มหาคุณ, (2557). การใช้เหตุผลในทางกฎหมาย, พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน, (2556). พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554, พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.

สัญญา ธรรมศักดิ์, (2535). คำนิยม ข้อโต้แย้งจากที่ประชุมใหญ่ศาลฎีกาหรือฎีกา 100 ปีตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ เล่ม 2 ของศาสตราจารย์ประภาศน์ อวยชัย, 11 กพ 35.

สุวัฒน์ จันทรจำนง. (2540). ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ.

สุรินทร์ ถั่วทอง, “กฎหมายปริทรรศน์, ฮันส์ เคลเซ่น และทฤษฎีบริสุทธิแห่งกฎหมาย,” วารสารอัยการ 2, 14 (กุมภาพันธ์ 2522)

ภาษาอังกฤษ

Kelsen, Hans. Pure Theory of Law, Translation from the Second (Revised and Enlarged German Edition by Max Knight, University of California Press Berkeley and Losangeles: 1967.

Putman, William H. Legal Research, Thomson Delmar Learning, West Legal Studies 5 Maxwell Drive, Clifton Park, New York 12065-2911.